

האל, החשק והנשק

עוז בלומן

עוד טרם גמרתי את דברי הפסיקני אחד מן המסובים אל השולחן שישב מימין היושב בראש השולחן, ויגביה את האקדח שהיה מונח על השולחן מולי [...] ואמר: צעצוע זה מסיר את הפרינציפים ואימתו פותח את הפה [...] טעות גמור - השבתי - צעצוע זה עושה רושם רק על הבלתי מאמינים מוגי הלב, שאין להם אלא עולם אחד והרבה אלים [...] אבל אנחנו שיש לנו אל אחד ושני עולמות - הנה צעצוע זה שאתם מראים לי לא לבד שאינו מבהיל אלא גם אינו עושה רושם.

מזיכרונות הרב יוסף יצחק שניאורסון, אדמו"ר מליובביץ', ספר השיחות, תר"פ, עמ' 4

אף על פי שאני תושב אמריקה זה שנים רבות, עדיין לא סיגלתי לי את ההשקפה הפרגמטית על הדת. לדעתי, אין האמונה באה לשמש את צרכי בני האדם, ואין השאיפה הטכנולוגית שימושית, שמקומה בהכרה המדעית, אופיינית לחרג הטרינסצנדנטלי שבאדם [...] אין אני מתלהב למראה כל אלה החיבורים והמסות, שתוכם רצוף רציונליזציה בורגנית שטחית, השואפים להביא את תורת ישראל בכתר מלכות מודרני-בוהמי [...] נפשי בוחלת בכל אלו הדרשות הסובבות סחור סחור לנושא אחד: שמירת המצוות טובה לעיכול המזון, לשינה מתוקה, לשלום המשפחה ולעמדה חברתית.

הרב יוסף דב סולובייצ'יק, על אהבת תורה וגאולת נפש הדור, עמ' 253-254

יש לי חוב של כבוד כלפי השמרנות בגילוייה הישראליים. רבים מחבריי הטובים אווזים בה ופועלים באמצעותה לקידום החברה בישראל. עם זאת, ההסתופפות בצלו של המותג החדש מטשטשת כמה מקווי המתאר המובחנים של תנועות שונות, אינטלקטואליות ודתיות בכלל, ישראליות ויהודיות בפרט.

אין זו אשמתם של השמרנים, כמובן, שרבנים מכאן וימנים משם מציגים את עצמם כ'שמרנים'. אם למעוך סיפור ארוך (to make a long story short) - בעשורים האחרונים של המאה הקודמת קרסו לא מעט קונספציות רעיוניות בישראל, ואל החלל שנפער בהגות המקומית - הישראלית והיהודית, התיאולוגית והפוליטית - נשאבו צורות מחשבה מכל הגוונים והגדלים. בשמרנות, כמו במגדר, בליברליזם או בפוסטמודרניזם, מדובר לעיתים בתצוגת אופנה ססגונית יותר מאשר בדיון פנים-ישראלי הנעשה בכובד ראש. הדבר ניכר בחוסר הזיקה לנמענים המקומיים ('יש לכם במידות אחרות?'), כמו גם

במחסור המתמשך בהגדרות ברורות. באופנה כמו באופנה - מייצרים, מיחצ"נים ומוכרים.

אין זו אשמתם של השמרנים - אך מאותה ערבוביה גם הם עלולים לצאת נפסדים. פעם אחת בשל רידוד השקפתם שלהם עצמם; פעם שנייה בשל רידוד השקפות אחרות, קרובות, שעשויות לתרום לחברה הישראלית כפי שהן.

הדיון להלן נוגע לדתיים יותר מאשר לשמרנים. ברצוני לנסות ולחלץ את הדת מחיבוק הדוב שמעניקה לה השמרנות (אל חשש, הדת יודעת לחבק בחזרה), להצביע על מספר הבדלים שבין עמדה שמרנית ועמדה דתית, להציע לדתיים לקבל את עצמם דווקא כדתיים, ולהמליץ לשמרנים לשקול מחדש את הכתיבה שלהם בנוגע לדת בישראל.¹

א. שמרנות, שוב

אסף שגיב, העורך הוותיק של כתב העת 'תכלת' ומי שתירם לא מעט חומרי קריאה לנוף האינטלקטואלי הישראלי, הצביע לפני כשנתיים על מספר כשלים מהותיים בתנועה השמרנית בישראל.² בין היתר, לדבריו, הקירבה המוזרה שלה להשקפת עולמה של האורתודוקסיה הדתית-לאומית. כפי שהוא עצמו מציין,

הנטייה לכרוך יחדיו אורתודוקסיה ושמרנות שכיחה מאוד, כמעט בגדר הרגל. אורתודוקסים רבים הרי מציגים עצמם כשמרנים, ושמרנים רבים מדברים לפעמים גם בקול אורתודוקסי. וכיצד אפשר שלא להטייל לאותה קלחת, כשאלה ואלה נאבקים בצוותא עבור אותן מטרות ונגד אותם בני פלוגתא?³

ברם אורתודוקסיה, לדבריו, משמעה 'אמונה בקיומן של אמיתות מוחלטות, נצחיות ואוניברסליות'. אמיתות אלו נוגעות למבנה היקום כמו גם להכרעות נורמטיביות, לפרקטיקות כמו גם למוסדות. בניגוד לאורתודוקסיה, הפועלת 'מלמעלה למטה' במתכונת 'אפריורית', 'מטאפיזית', 'אבסולוטית' בכדי לעצב את האדם, השמרנות אוהזת בספקנות, בענווה אפיסטמולוגית - ובשל כך נצמדת ל'ניסיון הקולקטיבי הטמון במסורת'. השמרן מקבל על עצמו את חובותיה של המסורת ושל מוסדות חברתיים שכן אלו צומחים 'מלמטה', בצורה אורגנית, בצורה איטית של ניסוי וטעייה, במתינות ובהתנהלות מחושבת. השמרנות, כפי שאוהדיה מרבים להטעים, אינה 'אידיאולוגיה', אלא סנטימנט, הלך רוח, יחס של כבוד לטבע האדם ולשובל ההיסטורי שלו. השמרנים אינם מתבצרים ומתחפרים בעבר או במטפיזיקה, כפי שנוהגת לעשות האורתודוקסיה.⁴

בצדו השני של הרחוב ישנם דתיים המאמצים לחיקם את ההגדרות הללו של האורתודוקסיה, תוך הזדהות יתירה עם מה ששגיב מבקר: לדידם האורתודוקסיה היא אכן 'מוחלטת' והשמרנות היא 'יחסית'; דתיים אוהזים במטפיזיקה יציבה וקבועה

ושמרנים באי-וודאות. בתווך שבין בין שמרנים 'מקוריים' ואורתודוקסים 'אמיתיים' - עומדים 'דתיים-שמרנים' ומנסים להקהות את חודם את ההבדלים. לידו של שגיב אלו האחרונים משבשים את השמרנות, לידם של אחרים הם משבשים את הדת. להגנתם של אותם 'דתיים-שמרנים' ניתן לומר כי מדובר בכלל בשיתוף פעולה טקטי כנגד כל אותם הפרוגרסיביים העומדים עלינו לכלותנו. החתונה הזו לא בהכרח תשרוד לאורך ימים, אבל למה לַנַחֵס את ירח הדבש.

לאחר שכל המופר נאמר, ברצוני להציע בשורות הבאות אפיון אחר של הדת, והבחנות אחרות בינה לבין השמרנות.

ב. אורתודוקסיה ודת

יש אמת בקביעה כי אורתודוקסיה היא דבר קפוא, קבוע, מטפיזי ואפילו מחופר בעבר. לשם כך בדיוק הונח המונח. ברם אורתודוקסיה היא רק היבט אחד של הדת - גם אם מרכזי מאוד - בדתות אורתודוקסיות. מי שיתאר את המכלול במונחים של אורתודוקסיה יעיד על עצמו כי מעולם לא היה שותף פעיל באותה הדת האורתודוקסית, או שגם אם היה שותף - לא איפשר לעצמו להפליג אל מעבר לקו החוף. הדת - בפרט היהודית, בפרט המקומית - היא קונגלומרט (תלכיד) רב-תחומי, שגם תצורתה המוסדית והפרקטית פושטת ולובשת צורה. היא קצה קרחון של רבדים רבים הנמתחים עד לפינתיו הנידחות ביותר של האדם: חוויה פנימית לצד דרשנות יצירתית; מאגיה וגם אמנות; מיתוס, אתוס ופאתוס; סבכים פסיכולוגיים מעורבים בשאיפות אישיות ופוליטיות; מסגרות חברתיות ותכנים רעיוניים; ממסד ולצדו גופים וולונטריים; זרם מרכזי והתפצלויות תדירות; הנחיות מ'למעלה' כמו גם הוספות ולחצים מ'למטה'; כתיב קודש לצד פרשנויות מחודשות ומרחיקות לכת. מה לא.

הצמצום של הדת לאורתודוקסיה אינו רטורי, ולא נעשה בכוונת זדון. הוא שימושי מאוד כאשר עוסקים בפלח מסוים של הספירה הציבורית: בחוק הדתי, במסקנה המעשית, באוסף הצווים. כאן הוא מקום ההתנגשות בין הממסדים הרשמיים והחוקות, כאן מתקיימים יחסי תן וקח פוליטיים, כאן עמדו דיוני 'יהודית ודמוקרטית' בשנות התשעים עד שנקברו בידי בג"ץ.

אבל הם היו נקברים בכל מקרה, משום שיהודים ויהדות הם הרבה יותר מאוסף צווים, ומתחת לסעיפים קטנים של משנה ברורה רוחשים עולמות רבים. די להעיד מבט ברחוב ממוצע בישראל ולראות את הריקודים האנרכיסטיים של הברסלבים החדשים; את הפאות והכיפות של נוער הגבעות ושאיפותיהם הפוליטיות; את השאיפה המטפיזית ומסירות הנפש של החברה הליטאית; את המסורתיות המזרחית החותרת לייצוג מסורתי; את העולים להר הבית; את החוזרים בתשובה שמגדירים מחדש את התרבות;

את הנוסעים למירון, לאומן ולנתיבות הבזים לאתוס המודרני. אלו יוצקים משמעות חדשה לאותו משפט אלמותי של גרשם שלום: 'הארץ היא הר געש'. כל המחזות הללו טעונים באנרגיה פוטנציאלית; בדמיונות, ברגש, בלהט; ב'עולמות אחוריים' (כפי שכינה אותם ניטשה).

ולאן הכל הולך? לדברי האופטימיים, המודרניזציה, כוחות השוק, ההשכלה, החוק, הקידמה הטכנולוגית - יאלפו את הדתיים, ירתמו אותם, יגרמלו אותם. זהו מאבק איתנים בין טבע ותרבות, פרא ואדם, והאדם שבטנק ינצח. הרי לנו כמה פיסות של אידאולוגיה מוחלטת וחשיבה דוגמטית, 'מלמעלה למטה', שגם שמרנים אוחזים בהן.

המציאות אינה שותפה לאופטימיות, והדת לא הולכת לשום מקום. ברם באותו מבט על דת ודתיים מתחיל לבצבץ גם תפקיד אחר, נוסף וחשוב של האורתודוקסיה. אם לנקוט בעמדה פסיכואנליטית-תרבותית מעט פשטנית - המכלול הדתי קורע חלון ומאפשר להתנסות בכל אותם 'עולמות' שמעבר לעולם, ואילו האורתודוקסיה ממסגרת ותוחמת וקובעת גבולות לאותה התנסות. האורתודוקסיה מאפשרת גם לאוחזים בהתנסויות דתיות שונות בתוך אותה הדת להשתתף באותה מסגרת חברתית (ה'שטיבל' כאבן הבניין של החברה הדתית). הדת עומדת משני צידיו של הגבול, והאורתודוקסיה מסייעת לה להטיל משמעת וסדר בכל אותן התנסויות המאיימות לפרק את הסדר הקיים.

אם כן, הדת אינה רק עניין קפוא ומקובע. אדרבה. היא איזון מתוח בין כאן ושם, בפנים ובחוץ, העולם הזה ודברים שלא ממין העולם הזה. במיטבה, היא ניסיון לארגן את חוסר היציבות. במרעה, היא קטסטרופה. ממש כמו חייו של כל בן אנוש.

הדת אינה רק אורתודוקסיה. וכדי להידרש להבדל בינה ובין השמרנות יש להציג מפה מושגית נוספת.

ג. ילדי הובס וילדי רוס

מארק לילה הוא פרופ' למדעי הרוח באוניברסיטת קולומביה, העוסק במדע המדינה ובהיסטוריה של הרעיונות. במאמר 'הפוליטיקה של האל', שפורסם ב'ניו יורק טיימס' בשנת 2007 ועורר הדים רבים, הוא תיאר את ייחודה ושביריותה של ההפרדה בין תיאולוגיה ופוליטיקה במערב.⁵ בצורה מעניינת הוא יצר חלוקה בין שתי קבוצות של פילוסופים פוליטיים - 'ילדי הובס' ו'ילדי רוס'. הראשונים מבקרים את הדת, חשדניים כלפיה ומונעים ממנה כל דריסת רגל במרחב הציבורי. האחרונים מבקרים אמנם את הממסד הדתי והחזון התיאוקרטי, אך נותרים מיוודים עם הדת:

בעוד שהובס היכה בתופי הבורות והפחד, רוסו שר שירי הלל למצפון, לצדקה, לתחושת האחוה, למידות הטובות, לפליאה אדוקה לנוכח הבריאה האלוהית.

לבני אדם, חשב, יש נטייה טבעית טובה והם מבטאים אותה בדתם [...] מבין ההוגים המודרניים, רוסו היה הראשון להכריז שאין שום בושא לומר שאמונה באל היא הכרח אנושי. לדת יש שורשים בצרכים רציונליים, מוסריים ואפילו אציליים [...] הפרדה נוקשה בין העקרונות הפוליטיים לבין העקרונות התיאולוגיים עלולה להיות משהו שאינו בר קיימא מבחינה פסיכולוגית [...] הדת פשוט משולבת יותר מדי בחוויה המוסרית שלנו מכדי שנוכל אי פעם לפרוס אותה מתוכה, והמוסריות אינה בת הפרדה מהפוליטיקה.

'ילדי רוסו' הותירו את הדלת שבין התיאולוגיה והפוליטיקה פתוחה לרווחה. בעוד המרחב הפוליטי דובר האנגלית הלך וקיבל על עצמו את עולה של המחשבה ההובסיאנית השקולה והקפדנית, והדיר מהפוליטיקה את התיאולוגיה, הצו הדתי ושיקול הדעת הדתי - הלך המרחב הקונטיננטלי ופיתח שילוב הרסני בין תיאולוגיה ופוליטיקה. הם לא התנערו מעיסוק ב'שאלות הגדולות' ומעירוב תדיר שלהן בשאלות פוליטיות ובדיון על החיים החברתיים הראויים. לדידם, היה זה ביטוי להכרות ולרגשות המוסריים והנאצלים ביותר.

ברם חוק הברזל של 'ילדי הובס' קבע כי תרגום של רעיונות תיאולוגיים אל הפוליטיקה יניב תמיד אסון. במשיכות מכחול רחבות (מאוד) לילה מותח את הקווים בין תיאולוגיות ליברליות משיחיות בנות המאה הי"ט, שעוצבו ברוחם של 'ילדי רוסו', לאידאולוגיות הפוליטיות הגדולות בנות המאה העשרים - הפאשיזם, הקומוניזם והנאציזם. כל אלו, לדבריו, היו רוחות העוועים שפרצו דרך אותה הדלת שנותרה פתוחה בין התיאולוגיה והפוליטיקה.

ד. דת ורדוקציה

לצד ההבדלים בין הובס ורוסו, ראוי גם לשים לב לקו מרכזי של דמיון ביניהם. שניהם לא עסקו רק בשאלה האם ועד כמה לתת מקום לתיאולוגיה במסגרת הפוליטיקה, אלא עסקו גם בביקורת, פרשנות ושינוי של הדת עצמה, במגרש שלה. ושניהם עשו זאת כדי להתאים אותה למרחב הציבורי ולהפוך אותה לבטוחה יותר עבורו.

היה זה הובס שהציג פילוסופיה טבעית של הדת. לדבריו, הפחד הקמאי של האדם מהמוות ובורותו בכל הנוגע לחשיבה סיבתית מובילים אותו לאמונות הבל רבות בעניינים על-טבעיים. זהו, לדבריו, 'הגרעין הטבעי' של הדת. כפקעת של פחדים ובורות האדם הדתי עלול תדיר להתנהגות אווילית, ובכך גם עלול לאיים על ביטחונה ושגשוגה של המדינה. נוסף על כך, האדם הדתי נוח מאוד לתמרון ולמניפולציות, ומעניק לאנשי דת סמכותניים שליטה על חייו.⁶ האומות עובדות האלילים הקדומות רתמו מאפיינים אלו

לשימוש של הריבון הפוליטי, על ידי כך שהציגו את הריבון ואת חוקיו כמחויבים מבחינה תיאולוגית.⁷

אולם הובס היה מעוניין להתקדם מהפחדים והבורות:

אילו נעקר פחד תפל זה מן הרוחות, ואילו נעקרו יחד עמו חיזוי עתידות על בסיס חלומות, נבואות שקר ועוד הרבה דברים התלויים בכך, שבעזרתם אישים שאפתנים נוכלים מנצלים לרעה את פשוטי העם, היו אנשים נכונים לציות אזרחי הרבה יותר מכפי שהנם.⁸

לשם כך הוא לא רק סינן את התיאולוגיה מהמרחב הציבורי, אלא פנה לפרק את הדת מנשקה באמצעות רציונליזציה שלה. בחלק השלישי מספרו 'לויטן' הוא העניק פרשנות ביקורתית לנצרות, שהייתה נקייה מלהט דתי, מאמונה בניסים, בהתגלות ובהסברים על טבעיים, ותמכה בלימוד מדעי של הטבע. הייתה זו רדוקציה של הדת לחשיבה רציונלית ולמוסר חברתי, 'גילוח' שלה מכל אותם 'זיפים' דוקרים שאיימו על הסדר הפוליטי שהובס היה מעוניין לייצר.⁹ בצורה שאין עוד מילה לכנות אותה מלבד טוטליטרית, הוא הכפיף את הדת למדינה, וזו האחרונה עשתה בה - על כל מרכיביה - כבתוך שלה. רוסו היה עדין יותר, ושמא גם מתוחכם יותר. 'ההתעלמות מכל דת מובילה להתעלמות מחובותיו של האדם' הכריז.¹⁰ בחלק הרביעי מספרו 'אמיל', לאורך עשרות עמודים, הוא פרש את תפיסת הדת שלו - גם היא רציונלית ומוסרית - אולם בתפיסה זו אלוהים לא היה אגן הניקוז של פחדים ובורות, אלא דבר מה עילאי, מקור לטוב, לתבונה ולסדר -

אותה ישות, תהא אשר תהא, המניעה את היקום ומסדירה את כל הדברים, אני מכנה אותה אלוהים. אני מכנס תחת שם זה את המושגים של תבונה, של עוצמה, של רצייה, שקיבצתי אותם יחדיו, ואת מושג החסד שהוא המשכם הבלתי נמנע של כל אלה.¹¹

רוסו מתח ביקורת על ההיבטים הממסדיים והעל טבעיים של הדת, בשביל לשמר את ההיבטים הפנימיים והטבעיים שלה - הלהט, רדיפת הצדק, התיקון המוסרי, תום הלב, הרגישות, המצפון ('אינסטינקט אלוהי, קול אלמותי שמימי, מורה דרך מהימן') או המרכז החברתי המשותף. לאלו - ורק לאלו - הוא נתן דריסת רגל בפוליטיקה.¹²

ה. ילדי ברק

בחלוקה זו ל'ילדי הובס' ו'ילדי רוסו', השמרנות הקלאסית התמקמה לכאורה ימינה יותר משתייהן, ותמכה בממסד הדתי ובמסורות הדתיות. 'רוסו לא העביר אותנו על דעתנו' הכריז אדמונד ברק, 'את האלוהים אנו יראים; ביראת כבוד נישא עינינו למלכים [...]' ביראת קודש לכוהני דת'.¹³ במקום אחר ציין כי בהתבוננות שלו על אירופה, המנהגים

והתרבות וכל דבר טוב הקשור בהם נבעו משני עקרונות - 'רוחו של ג'נטלמן ורוחה של הדת'.¹⁴ 'יודעים אננו, וגאים אנו לדעת, שהאדם מטבעו הוא יצור דתי; שהאתאיזם מנוגד לא רק לתבונתנו אלא גם לאינסטינקטים שלנו'.¹⁵ הוא לא ראה צורך למעט בחשיבותה ובכוחה של הכנסייה הממוסדת; אדרבה, בהתנערות ממנה הוא ראה טירוף ושיכרון רוח. הממסד הדתי היה אמון על חינוך הציבור - מרמי הדרג ועד פשוטי העם - למוסר, לרגשות נאצלים ולמידות טובות.

עם זאת, ברק הקפיד על הפרדה ברורה בין הדת ובין הפוליטיקה. 'עסקי הפוליטיקה ובימת המטיפים אינם מונחים העולים בקנה אחד. אין צליל צריך להישמע בכנסייה זולת קולה המרפא של צדקה נוצרית'.¹⁶ הוא רצה לשמור על עצמאותם הנפרדת של שני הממסדים; ערבוב של רגשות דתיים ופוליטיים היה לדידו מתכון לאסון. בכך הוא התקרב מאוד דווקא ל'ילדי הובס', שקראו להקים חומה ביניהם. הכמורה והשלטון, יראת השמים והתבונה, צעדו לדידו יד ביד, תרמו זו לזו והיוו השראה זו לזו - אך לא היו אמורות להתערב זו בזו. יש בכך גם היגיון מסוים. אם אתה מותיר את הדת ומוסדותיה בתצורתם הישנה על כנם, ולא עורך בהם רפורמה בדרכו של רוסו, כדאי אף יותר להרחיק אותם מהזירה הפוליטית.

אך הדרה של הדת מהפוליטיקה אינה עוצרת במרחב הציבורי. זהו תמרור אזהרה שניתן להדגמה ברורה יותר באמצעות המושבות שמעבר לאוקיאנוס, שאחזו בגוון אחר של אותם עקרונות מנחים. אלקסיס דה־טוקוויל, אציל צרפתי, סייר בשנות השלושים של המאה הי"ט בארצות הברית וגילה בעינו הבוחנת כי ביבשת החדשה הדת לא עמדה בסתירה לרוח החירות והדמוקרטיה. בשל כך היא שגשגה ואף תרמה לשגשוגה של המערכת הפוליטית כולה. הוא החל לנסח המלצות לאנשי הדת ברוח הדברים שראה. לצד העקרונות הפוליטיים - כגון שלא להביע דעה בעניינים ציבוריים, לא לקבל תמיכה מהממשל או לא להתנגד לדעת הקהל - הוא המליץ גם למזער את השימוש בריטואלים, לא לדבר על ישויות רוחניות ופולחן קדושים ולא לרתק את כל מעייניו של האדם לעולם הבא. וכך סיכם:

יש דתות שהן כוזבות ומופרכות מאוד, אולם אפשר לקבוע שכל דת הנשארת במעגל שהצבעתי עליו עתה ואינה מתיימרת לחרוג ממנו, כמו שניסו הרבה דתות לעשות, כדי לבלום מכל עבר את התפתחותה החופשית של רוח האדם, מעמיסה עול מבורך על הבינה; ויש להודות, שאם גם אינה מצילה את הבריות בעולם הבא, הרי לפחות היא מועילה מאוד לאושרם ולגדולתם בעולם הזה.¹⁷

הנה כי כן. כאשר מאן דהו קובע לדת גבולות מבחינת ההתערבות הציבורית, באופן בלתי נמנע הוא גם נמשך לבקר, לתקן ולצנזר אותה גם בביתה שלה. טוקוויל אמר לדת מה להיות ומה לעשות במטרה להתאים אותה לתקופה 'משכילה ודמוקרטית'. יתרה מכך,

וזהו כבר תמרור אזהרה שני: הוא ראה את הדת מבעד לאספקלריה המצומצמת של השגשוג הארצי.

כמובן, היו אלו מגמות רווחות, והוא לא היה הראשון אף לא האחרון שאחזו בעקרונות אלו. יהיו שיאמרו שעקרונות אלו הם גם אינהרנטיים לדת עצמה, נכונים או נכונים מצד האמת. ועדיין. היה זה ראשיתו של אותו 'חיבוק דוב' המדבר בחיוב על הדת מחד, ומנסה לעצב אותה - למטרותיו שלו - מאידך.

הדת אכן יעילה מבחינה אורחית. היא רכיב הכרחי בעיצוב ערכי הפרט, המשפחה והקהילה. היא מחסנת את נפשו של האדם ומעודדת אותו בתלאות החיים. היא מעניקה משמעות ואושר, ואף תוחלת חיים ארוכה יותר. היא כוח מלכד חברתי ומגייס לאומי. היא מעניקה לגיטימציה שלטונית. בנקודה זו ראה טוקוויל עין בעין עם מרקס - הדת היא חלק מהסדר הבורגני.¹⁸

שמה של מסה זו הוא פרפרזה לאמרת כנף על אודות הניאו-שמרנים בארצות הברית, לפיה כל מה שמעניין אותם הם שלושת ה-G: God, Guns and Grandsons. הם 'לוקחים את הדת ברצינות', בין היתר משום שהיא מועילה; היא בונה חברה מלוכדת, טובה, בטוחה ועשירה. כל מה שהם זקוקים לו הוא יצירת דת בטוחה לדמוקרטיה, וליתר דיוק, דת שעובדת עבור הדמוקרטיה.

הדבר לא רחוק מהאינסטינקטים וההעדפות של החברה היהודית בישראל, שבה ערכי מסורת, ביטחון לאומי, שגשוג כלכלי ומשפחה הם בעלי חשיבות רבה עבור פלח גדול מהאוכלוסייה. בשל כך, ובאופן דומה, בישראל של המאה ה-21 מנסה השמרנות לרתום את הדת לפרויקט לאומי-ליברלי. הפרויקט הקודם, הלאומי-סוציאליסטי, רתם אליו את הדת אליו בצורות מגוונות - החל מחילון וריכוך שלה, דוגמת ייסוד חגים לאומיים בעלי גוון חברתי-חקלאי, וכלה בשיתוף פעולה עם הממסד הדתי.¹⁹ הפרויקט הנוכחי מזמין אליו את השותפים הדתיים מתוך הערכה והסכמה גדולה אף יותר. הדת ונושאה הם חלק אינטגרלי מ'גוש הימין', החותר להציע חזון לאומי-ליברלי-דתי מחודש.

הדת תורמת לשגשוג וניתנת לרתימה - אך זו אינה מטרתה הראשית. בשל כך, הדת לא אמורה להיענות בקלות ל'ילדי ברק'. קיצוץ כזה של כנפיה יחטא לאמת, למוסר, ואף יחמיץ את הפוטנציאל הגלום בה. בטרם אפתח את הטיעון הזה, חזרה אל מארק לילה והדלת שלו.

ו. לאנשים יש סלט בראש

קריאתו של לילה היא דוגמה אופיינית לקריאה מחולנת (ורצופת כשלים) בהיסטוריה של העת החדשה, שאין כאן המקום להאריך בה. המודרנה הפוליטית האירופאית

והאמריקאית לא נוצרה באמצעות פילוסופיה או הגות מדינית רציונלית, ולא באמצעות דחיקה של הדת מהפוליטיקה, אלא בתמיכתם של שלל גורמים קונטינגנטיים, בכללם הדת. כפי שציינה ססיל לבור בתגובה על דבריו של לילה, אותה 'ההפרדה הגדולה' בין פוליטיקה ותיאולוגיה לא התרחשה באותה דרך רעיונית 'קסומה' שמתארים הליברלים, אלא בדרכים שונות מאוד -

היסטוריונים הראו כי הסובלנות של המודרנה המוקדמת לא הייתה הישג פילוסופי, אלא לעיתים קרובות פרקטיקה חברתית, לעיתים קרובות חסרת נימוס ופרגמטית; שהיא לא הוגדרה על ידי מושגים מודרניים של אינדיבידואליזם, חופש מצפון ונייטרליות של המדינה, אלא על ידי שלל נסיבות מקריות ועקרונות סותרים; ושהיא הייתה מושרשת עמוק בתיאולוגיה הנוצרית.²⁰

התצורה התיאולוגית פוליטית החדשה לא הייתה רק תוצאה של טראומה ממלחמות דת (שמצד האמת לא היו ממש מלחמות דת) - אלא של תהליכים פנים-דתיים שהבשילו, הן אצל הקתולים הן אצל הפרוטסטנטים.

בארצות הברית, כפי שהראה נתן האצ', הנחת היסודות ליחסי הדת והמדינה הושגה לא באמצעות אליטות ליברליות, אלא באמצעות מרד דתי-עממי מבולגן מאוד באליטות דתיות. קבוצות של מטיפים לא מתוחכמים ועל גבול האנאלפביתים, ללא הכשרה רשמית, דחפו אנשים בלהט לקרוא בתנ"ך ולמרוד בסמכות ארצית, ועל הדרך גם עיצבו תיאולוגיות מגוונות עם מושגים, מידות טובות וערכים חדשים. הם הטיפו לאקסטזה ולאנטי אינטלקטואליזם, ובו בזמן גם לביטוי עצמי, לכבוד עצמי ולשחרור מגורמי סמכות. באופן אירוני, כך האצ', אלו שקראו להכניס את העל-טבעי לחיי היום יום האיצו את הפירוק של החברה המסורתית.²¹ הייתה זו דרך ארוכה, מחוספסת וקונטינגנטית מאוד להתפתחות הדת, עליית הדמוקרטיה ודמוקרטיזציה של הדת עצמה:

המתנגדים הביכו את הממסד עם גישה תיאולוגית שדמתה יותר למלחמת גרילה: השפה הגסה, ההומור העממי, הסרקזם הנשכני, וההיגיון הבריא של ההתקפות שלהם פנו לחסרי ההשכלה והותירו את אנשי הכמורה ללא הגנה ראויה [...] הם ערבבו גוונים ומקורות סותרים, ומחקו הבחנות שהתרבות המנומסת של המאה הי"ח התעקשה לקיים - שכן כור ההיתוך של התיאולוגיה העממית היה תערובת מוזרה של תרבות גבוהה ופופולרית; של עיסוק מחודש בעל-טבעי לצד רציונליזם נאור; של חוויות מיסטיות עם דבקות בנוסח המקרא; של אוונגליזם מחד ורטוריקה ג'פרסונית מאידך.²²

לאנשים היה (ועדיין יש) סלט בראש - טיעונים דתיים וסברות כרס, להט אנרכיסטי ושאיפת תחרות - ממש לא התהליך הסטריילי שהובס ראה בעיני רוחו, או שתואר בידי טוקוויל.

מדוגמאות אלו עולה כי הדת מעורה במתרחש סביבה, שהיא דינאמית ובעלת תפקיד משמעותי בזירה הציבורית. הדת מגלה הבנה לנסיבות ולתנאי החיים הקונקרטיים של בני האדם. רב קהילה מכיר פעמים רבות את שגרת חייהם של אנשים מהשורה - יחסי הזוגיות, אתגרי החינוך, טרדות הפרנסה ותחביביהם בשעות הפנאי - טוב יותר מאינטלקטואל, פוליטיקאי, משפטן או איש אקדמיה. עמדה זו מאפשרת השפעה הדדית והיוזן חוזר: היא מקנה לרב את האפשרות להדריך את הקהל, להורות ולהטיף לו, ומאידך, מעניקה לו בזמן אמת את המחשבות שיש לאנשים עליו ועל מושגי הדת שלו. השפעות אלו מחוללות לא מעט שינויים.²³

בשל כך, הדת הייתה ועודנה כוח פעיל בכינון דמוקרטיה יציבה. לא כל תצורה של דת, לא בכל מקום - ויש לתת על כך את הדעת. ועדיין, לדת עצמה יש מה לומר על צדק, על יחסי יחיד ומשטר, על הפעלת כוח ואף על ההתאמה שבין דת ומדינה - לא רק אם מדללים ומצנזרים אותה, לא רק על ידי רפורמה, ולא רק באמצעות כפייה חד צדדית של פוליטיקה חילונית. היא עושה זאת באמצעות תהליכים שמתרחשים בתוכה פנימה - בקרב התיאולוגיה, בקרב המאמינים, בקרב אנשי הדת, בקרב המוסדות. פעילים של זכויות אדם, זכויות אזרח או זכויות עובדים עשו זאת לאורך המאה העשרים עם גיבוי - ולעיתים גם בהנהגת - הכנסיות. ככלל, כאשר הדת שותפה לתהליכים חברתיים הם יכולים להיות ארוכי טווח ועמוקים יותר. ברוס לינקולן הראה כי תנועות של שחרור לאומי והתנגדות עשו זאת באמצעות היבטים רבים של החיים הדתיים - סמלים, מיתוסים, פולחנים, דימויים. הזיקות לאותם גורמים תמכו בתנועות הפוסט-קולוניאליות.²⁴ סמואל הנטינגטון הראה (לא בלי ביקורת נגדית) כי בין השנים 1974-1989 התחולל הגל השלישי של הדמוקרטיה, ובו כשלושים מדינות הפכו מאוטוריטריות לדמוקרטיות. רובן - למעלה משני שלישי - קתוליות, ועקב שינויים פנימיים בכנסייה הקתולית היא תמכה בשינוי זה והפכה לכוח עזר. תנועת 'סולידריות' בפולין נתמכה על ידי הכנסייה הקתולית, ובאמצעות מחאות רחבות היקף הפכה את פולין למדינה הראשונה במזרח אירופה שלא הייתה קומוניסטית.²⁵

כך גם בנוגע לנוממות הדמוקרטיות בישראל. כפי שטענו מספר הוגים, את היציבות הדמוקרטית ארוכת השנים של החברה בישראל - פלא הדורש הסבר - יש לייחס לא רק למשפטנים,²⁶ אלא גם למבנה המסורת היהודית-דתית של הנהגת קהילות שיתופית וסולידרית.²⁷

אם כן אין צורך בהפצת חילון, ריאליזם או פרגמטיזם בכדי לכונן מדינה מתפקדת וטובה מבחינת זכויות אדם וחירות. תופעות כגון טרור, אלימות, הטלת אימה והדרה - ובאופן כללי הפעלת כוח מדכא של האדם על הזולת ועל עצמו - מעוררות סלידה גם בקרב אנשים דתיים. אין מדובר רק במאמינים 'נאורים', כאלו שרכשו הנחות יסוד 'מחולנות', אלא גם במאמינים רבים מקרב שדרותיה השונות של הדת. הדת עצמה מחוללת אתיקה. והאתיקה הזו אחראית על לא מעט מהדברים הטובים במרחב הציבורי.

ז. דת, שוב

בשונה מ'ילדי הובס', 'ילדי רוסו' ואף 'ילדי ברק' - לדת יש עמדה משלה בשאלה כיצד ראוי לערב תיאולוגיה ופוליטיקה. אם לדייק, לדתות שונות עמדות שונות. להלן תצורת חשיבה מסוימת בשאלות אלו, שיש בה הרבה מהגוון ומההיגיון היהודי.

אם נשוב למבט הפסיכואנליטי שהוצג לעיל על אודות הדת, נוכל לראות כיצד היא עצמה מתפקדת כמנגנון של תיווך בין תיאולוגיה ופוליטיקה. גם היא מעוניינת למנוע את הפריצה הישירה של כל אותם 'עולמות אחוריים' מלאי הרגש והלהט, כל אותו 'תת מודע קולקטיבי', אל המרחב הציבורי. הפרקטיקות, הריטואלים, המסד הדתי - כלו אלו נועדו בכדי 'שהשמים לא יפלו על ראשינו', מהמיסטיקה היישר אל הפוליטיקה. הדת מעוניינת לתווך את אותם עולמות בצורות ובאופנים מגוונים, בכדי לשמר אותם במינון הנכון ובמידה הנכונה - לא יותר מדי ולא פחות מדי. להתבונן בשמש מבעד למשקפי הגנה, בשפת המשל החסידי.

טיעון דתי שגור נוהג לייחס את מופעי האימה של המאה העשרים - הקומוניזם והפשיזם, כמו גם חלקים גדולים של הליברליזם הרדיקלי - לחילון ול'מות האלוהים'. הַגָּוֶן (וריאציה) אחר שלו ייחס את המופעים האלו דווקא לדלת שנותרה פתוחה - התפרצות תת-קרקעית של פסיכולוגיה, יצרים, מיתוס ורדיפת צדק אל הפוליטיקה, לאחר שהידית הדתית ('הקמע המרסן של הנצרות', בלשונו של היינה) הוסרה.

אם כנים הדברים, השמרנות והדת הן שתי תנועות דומות אך שונות של סינון (צנזורים, שומרי סף) העומדים לצד 'ילדי הובס' ו'ילדי רוסו'. ברם ביחס למסנן הדתי, השמרנות עוד יותר מאופקת, עוד יותר ספקנית, עוד יותר מינימליסטית, עוד יותר יבשושית, עוד יותר מחושבת, עוד יותר תועלתנית, עוד יותר רגועה, עוד יותר חרדה - בנוגע למה שהיא מאפשרת להביא מ'העולמות האחוריים' אל המרחב הציבורי. הנקבים שבה קטנים עוד הרבה יותר.

ועל כך יש לדת שתי ביקורות מרכזיות.

האחת, שכבר הוזכרה לעיל, שהדרה של הדת מהפוליטיקה אינה עוצרת במרחב הציבורי. באופן בלתי נמנע הסינון הזה גולש לעיצוב מחדש של הדת עצמה. ככל שהחורים במסגרת קטנים יותר, הם לא רק ימנעו כניסה של גורמים תיאולוגיים לפוליטיקה, אלא גם יחדרו לבסיס האם של הדת, בכדי לשנות אותם, להצניע אותם, למעט בהם. הם ייראו לשמרן וולגריים מדי, לא מודרניים מספיק, לא מתאימים לבורגנות. זו דינמיקה קבועה. תעדנה על כך כמה וכמה דמויות דתיות-שמרניות במרחב הישראלי (וחברים טובים, יש לומר), שאינן עוסקות רק בקשר שבין השמרנות והמרחב הציבורי, אלא גם בעיצוב המסורת הדתית עצמה.

טיעון זה יכול להיות מנוסח בצורה רחבה אף יותר - כל צנזור של אלמנטים מהמרחב הציבורי הוא גם צנזור מסוים שלהם מנפש האדם. נוהגים לייחס אותו לתנועות שמאל, בפרט סוציאליסטיות, בעוד שמצד האמת שמרנים - שאינם ניא-ליברלים - צריכים לשקול אותו בחרדת קודש ובכובד ראש; ההרחקה של אמונות, פסיכולוגיה או רומנטיקה מהשיח הפוליטי מוליכה לדילול ומחיקה שלהם מהמוחות ומהשיח הפנימי, ולראייה שלהם כ'שרלטנות'. הפיחות שנערך במחוזות השמרנות המקומית בשיח התשוקה לארץ ישראל ואהבת הארץ יכול לשמש דוגמה ותמרור אזהרה לכך.

השנייה, והחמורה לא פחות, שכאשר מדירים ומסננים את הרכיבים הדתיים הללו עלולים לכרות את הענף שהשמרנות עצמה יושבת עליו, שכן הדת לא מייצרת רק מידות טובות או משמעות, אלא גם כמה בסיסי כוח עקרוניים, מלאי-להט, שהשמרנות מכירה בחינניות שלהם - דוגמת המשפחה, המוסר והלאום. דווקא המגע המתוח של הדת עם המטפיזיקה, עם המיסטיקה, עם המודחק - הוא שמאפשר לה את הכוח, את העיצוב, את ההתחדשות. הדת היא מנוע צמיחה, כוח גולמי, שיש להתייחס אליו בזהירות.

הרצון לקבל מהדת את אותן התפוקות בלי לשלם במטבע קשה הוא לא רק ניצול, הוא גם לא עובד.

ה. מכונה עקומה שעובדת

כדי להבין מעט יותר את הטענה הזו, ראוי להפנים את העובדה שלרצוננו-בעל-כרחנו הדת, בפרט בתצורתה היהודית והישראלית, איננה עובדת בצורה ישרה - בקו רציף שמגיע מלמעלה למטה, תיאולוגיה סדורה, משנה ציבורית, סדר יום אזרחי ורישום בחי הפרט. הדת עובדת בצורה עקומה, מזורה, קופצנית, עקיפה ומרגיזה - וניסיונות ליישר, לאלף ולתרבת אותה הם נואלים ומשעשעים כאחד. זה לא עובד ככה, למרות שכדאי להמשיך ולנסות.

לאזון נאורה קשה לקבל את העובדה שדת עממית, מסורתית-מזרחית ואף חרדית היא מקור בלתי נדלה לאנרגיה ציונית. על כך ראוי להרחיב במאמר נפרד. מדברים על הנטל הכלכלי, הרדידות התרבותית או ההשתמטות הביטחוניות; נושאים חשובים כשלעצמם. אבל המטפיזיקה החרדית, גם בסטיותיה המוזרות, הולכת בדרכים לא דרכים ומתורגמת אל תוך מערכות אחרות. השמרון היה מעוניין אולי בדת אזרחית מסודרת, או בתיאולוגיה פוליטית מתוחכמת. בפועל, כמו שקורה פעמים רבות ובפרט אצל היהודים, המציאות מבולגנת מעל כל דמיון.

שתי דוגמאות, הקרובות לליבו של הימין הישראלי. טלו את הנתון הבלתי ייאמן של הילודה בישראל ואת חוסנה של המשפחה - בשיעור גבוה יותר מכל המדינות המפותחות. הילודה בישראל יוצאת דופן לא רק בגובהה, אלא גם בכך שניכרות בה נורמות לעידוד ילודה שחוצות מגזרים, רמות השכלה ורמות דתיות שונות - וכן מפני שהעלייה בפיריון התרחשה בד בבד עם עלייה בגיל הלידה הראשונה והתרחבות ההשכלה בקרב נשים.²⁸ עם כל התרחבות המחקר הדבר עדיין נותר בגדר חידה, ושילוב של סברות מסברות שונות - לאומיות, פוסט טראומטיות ואף ניאו-ליברליות - לא מצליח ללכוד את התופעה.²⁹ הסברים רבים נתלים בדת, אבל מה לדת ולנשים חילוניות ומשכילות?

המכונה עובדת כדלהן. רבנים חשוכים נושאים דרשות פרימיטיביות באזורים נידחים. הדרשות כוללות אזהרות משדים ורוחות, כרת לבועלים נידות ואיומים בחזרה בגלגול על לבוש לא צנוע.³⁰ האנרגיה עולה. הובס מתחלחל. אבל את אותה דרשה שומע בבית הכנסת גבר מסורתי, ששב הביתה לאשתו. הם מקבלים עליהם מתוך כבוד למסורת כללי צניעות מסוימים. בסעודה המשפחתית המורחבת הם יסייגו את דבריו החריפים של הרב, אבל ידברו על משפחה. בבית הספר הממלכתי הגיסה תיפגש עם עורכת הדין החילונית, והן תחלפנה תמונות של הילדים. המתח הדתי המצטבר נפרק בצורות מגוונות של הארקה אל החברה הישראלית. הארקה זו מתבצעת לעיתים קרובות גם במקרים של התרחקות ואף נטישת הדת. התהליך עקום, אך עומד לחברה כולה לברכה.

ניאו-שמרנים, גם הדתיים שבהם, יתחלחלו למקרא תיאור זה. חלק גדול ממה שהם מבקשים הוא יציבות, מבנה קוהרנטי מסוים של טיעונים, סדר פנימי ('השכל השמרני' של ראסל קירק, או 'להיות שמרן' של רוג'ר סקרוטון). מה להם ולצרה זו?

הלאומיות היא דוגמה שניה וטובה לכך. כפי שאפשר לקרוא (עם אותה חלחלה) מעל דפי עיתון 'הארץ', הדת האזרחית בישראל עושה חיל בשילוב הדת העממית. מצוות מתחברות לטקסים ולסמלים לאומיים בחגיגה ריטואלית של האל, החשק והנשק. כל זה מצביע על העובדה שהלאומיות בישראל (אם ניתן להגדירה ככזו) נישאת - וגם נישאה בעבר - על כפיהן של תופעות דתיות מגוונות, מוזרות ופרימיטיביות: תשוקת ההתנחלות; מטפיזיקה של בחירת ישראל ושנאת עמלק; בית אבא, בית כנסת ובית

מדרש; נשיקת האדמה בירידה מן המטוס; דרשות על פרשת השבוע; ציפייה לגאולה וימות המשיח; תנ"ך ובו מפה עם גבולות ההבטחה; ואפילו שיחות על אהבת ישראל מתורתו של רבינו נחמן מברסלב.³¹ לא פחות ממה שהלאומיות הסוציאליסטית תרגמה ועיבדה את שפת המסורת אל מושגים חילוניים מודרניים, הלכו תצורות שונות של הדת ואימצו חזון לוחט שבמרכזו הלאום. הציונות לדין של אלו התגלתה כתופעה דתית, עם אלמנטים רחבים של 'קידוש', בצורה מורכבת וכלל לא קוהרנטית.

'חוק הלאום', שנחקק בקואליציה של 'גוש הימין', הוא המשך הדוגמה הזו לפער שבין דתיים ושמרנים. עבור הדתי, בפרט הדתי-לאומי, חוק הלאום הוא מעבר מוצלח של לאומיות סימבולית ורומנטית - שלא לומר משיחית, מטא-היסטורית ומטא-פסיכולוגית - אל הפוליטיקה. זהו עבורו יום חג. עבור השמרן מדובר בסך הכול במהלך טקטי, חצי-מיותר, שנועד לנסות ולבלום את החקיקה האולטרה-ליברלית בבג"ץ. בחדירת הלאומיות מהסוג הראשון דרך המסננת הוא רואה כשל מסוכן, שעלול לאיים על היציבות, הקונצנזוס והדעת השקולה שהושגו בהכרזת העצמאות.

עד כאן שתי דוגמאות מהצד הימני של המפה הפוליטית. אפשר ליישר מעט את העוקם, כדאי ולנסות ולשייף כמה חלקים. אבל שמרן - גם במובן המילולי הפשוט - לא אמור למהר ולפרק משהו שעובד, במיוחד אם הוא עובד לטובתו.

ט. ילדי רבינו

אבל לאן כל זה הולך?

גם האדם הדתי אינו יודע. התיאולוגיה, מלכת המדעים, אינה ממוקמת ב'צד' פוליטי מסוים או עובדת אצל מישוהו. לדת יש סדר יום משלה, עם 'צדדים' אחרים. בשל כך, דתיים נושאים באמתחתם ענווה אפיסטמולוגית; המציאות כולה מורכבת עוד הרבה יותר ממה שידידם השמרן מדמיין. זה האחרון מתגלה בהקשרים אלו דווקא כאידאולוג וכמטפיזיקאי לא קטן; מדובר בהיפוך תפקידים בין ה'דתי' וה'שמרן' ביחס להגדרות שהופיעו בפתחה.

היפוך התפקידים מתרחש גם בתחום נוסף. הדת אינה דבר-מה נוקשה וקפוא המגיע 'מלמעלה', אלא עניין דינמי ורוחש, יצירתי ומשתנה המגיע מכל הכיוונים. השמרנות, לעומת זאת, מתגלה כשומר-סף נוקשה וחמור סבר של המרחב הציבורי.

הדתי נוטל חלק בחיים הדתיים, הוא מעוניין להכיר וללמוד את הדת, להתנסות בה 'מבפנים', ועל כל פנים מעריך ונוהג כבוד באנשים שנדמים בעיניו ככאלו. הוא יודע שהדת ניתנת לעיצוב מסוים, אפילו לרתימה מסוימת, ושהוא קרוא לעבודה זו - אך הוא גם למוד ניסיון שמדובר בפעולה מוגבלת ומורכבת.

האם הוא בעד חקיקה דתית? תקצוב ממסד דתי רשמי בידי המדינה? שאיפות פוליטיות משיחיות? הגבהת חומות הנבדלות של המגזר? תמיכה בשיבות? פטור מגיוס? עלייה המונית למירון? הפרדה מגדרית בתחבורה ציבורית? עלייה להר הבית?

קשה - גם לו - לדעת. גם הוא יודע שלא כל סנטימנט דתי צריך להפוך לנורמה ציבורית, ולא כל מעשה וולונטרי לחובה חוקתית. הוא מודע לנזקיה של קנאות דתית ושל כפייה דתית. הוא מכיר את המושג 'חילול השם'. הוא שואף ל'קירוב' ואהבת ישראל. הוא מכיר מקרוב את בעיותיה של 'המכונה העקומה שעובדת' - הברגים שמשתחררים ועפים ממנה מדי פעם פוגעים בו תחילה. גם הוא שוקל ביזור של ענייני הדת והמדינה והעברתם לרשות המקומית. הוא נתרם מחינוך לאזרחות טובה ול'מידות טובות ציבוריות' המגיע מהמסורת הפוליטית המערבית בכלל, ומהשמרנות בפרט.

אבל מאידך, וזה מאידך חשוב - הוא לא יכול לקבל פרהסיה סטרילית, טהרנית, שלוחצת אותו אל רשות היחיד, גם אם הוא לא יודע בדיוק היכן לשים את הגבול שבין הדת והמדינה. הוא נושא על לוח לבו את תרומתה של הדת וסמליה לפרויקט הלאומי והאנושי, וחפץ לבטא אותה בצורה ממלכתית רחבה. בפרט הוא חושש מנזקיה של אותה צנזורה ציבורית של הדת שתוארו לעיל: בעיניו קצרה הדרך מהדת של רשות היחיד אל ראיית הדת כפסיכოזה (ולהפיכתה ממש לכזו). הוא גם לא יכול למוד את הדת בגבולות התועלת הארצית; הדבר צורם את אזניו. יש לו, בניסוחו של האדמו"ר מחב"ד, 'אל אחד ושני עולמות', והדת עבורו היא ניסיון ללכת בבטחה ובאומץ בשניהם.

בשל סיבות אלו על הדתי להישמר מהשמרנות, שכן זו עשויה להעניק לו שלא במתכוון סדר יום חדש, ארצי מאוד, שידחוק (או ידחיק) חלקים עקרוניים מדתיותו. עליו גם לחשוש שמא בצדה השני של מטבע השמרנות הפוליטית חקוק קונסרבטיביזם דתי, שיערוך לו רדוקציה של מצוות לערכים.

אלו מקצת הסיבות בגללן עדיף לדתי לקבל את עצמו כדתי, ולשמרן הישראלי - לשמר את הדתי ככזה, ואולי גם להיות בעצמו קצת יותר דתי.

~ ~ ~

¹ מאמר זה עומד בזיקה למאמר 'דת עם זיפים' שעתיד להתפרסם בגיליון הרביעי של כתב העת 'רליגיה'. ברצוני להודות לר' אהוביה גורן, ד"ר איתן אברמוביץ' ור' מתנאל בראלי על הערותיהם מאירות העיניים.

² אסף שגיב, 'המקרה המוזר של השמרנות הרדיקלית', הזמן הזה, מאי 2020; 'מהי שמרנות', הרצאה במרכז שלם, 9/1/2019.

³ 'המקרה המוזר של השמרנות הרדיקלית' שם.

⁴ ראו גם: אלון שלו, 'על השמרנות: הדרך לטוב האפשרי', השילוח, גיליון 14.

⁵ Mark Lilla, 'The Politics of God', *The New York Times Magazine*, August 19, 2007. תרגומו של המאמר עתיד להתפרסם באחד הגיליונות הקרובים של כתב העת 'רליגיה'.

⁶ תומס הובס, לויטן, ירושלים תש"ע, עמ' 71.

⁷ שם, עמ' 81-82: 'בכל מקום דאגו המייסדים והמחוקקים הראשונים של המדינות בקרב הגויים - שתכליתם לא הייתה אלא לשמור על בני העם שיהיו צייתנים ויחיו בשלום - להטביע בנפשם של בני העם [...] שהדברים האסורים על פי החוקים הם גם למורת רוחם של האלים [...] ובעזרת מוסדות אלה וכיוצא בהם הגישו את תכליתם, הלא היא שלום המדינה'.

⁸ שם, עמ' 15.

⁹ עניין הזיפים והגילוח מפותח בהרחבה במאמר 'דת עם זיפים', לעיל הערה 1.

¹⁰ ז'אן ז'אק רוסו, אמיל, או על החינוך, ירושלים 2009, עמ' 446.

¹¹ שם, עמ' 467.

¹² מארק לילה טוען כי פרשנויות אלו מובילות בסופו של דבר למפח נפש ולהתנגדות דתית - ומשם קצרה הדרך לאיוולת פוליטית. דווקא משום שלא ניתן לעשות רדוקציה מוצלחת לדת, יש להפריד אותה באופן נחרץ מהפוליטיקה: 'מה העניקה היהדות החדשה לצעיר שביקש את הקשר אל מסורת אבותיו? היא לימדה אותו להעריך את המוסר הכללי של האמונה המקראית, ועברה בשתיקה על האלוהים מטיל-המורא של הנביאים, על בריתו עם העם היהודי ועל החוקים התובעניים שנתן להם. היא לימדה את אותו צעיר שחובתו הראשונה היא לחפש בסיס משותף עם הנצרות, ולהתמזג עם גרמניה, שהאידיאלים התרבותיים הגבוהים שלה תואמים את הפרשנות הנכונה של היהדות. לשאלות המכריעות - "מדוע להיות יהודי" או "מדוע להיות נוצרי" - התיאולוגיה הליברלית לא יכלה לתת תשובות'.

¹³ אדמונד ברק, מחשבות על המהפכה בצרפת, ירושלים תשנ"ט, עמ' 95.

¹⁴ שם, עמ' 88.

¹⁵ שם, עמ' 98.

¹⁶ שם, עמ' 33.

¹⁷ אלקסיס דה-טוקוויל, הדמוקרטיה באמריקה, ירושלים תשנ"ח, עמ' 458.

- ¹⁸ ראו: שגיא ברמק, ['השיבה אל הבורגנות'](#), השילוח גיליון 25 (2021), עמ' 157-174.
- ¹⁹ ראו: עוז בלומן, ['בית למחשבה דתית: עכשיו?'](#), רליגיה, גיליון א.
- ²⁰ Cécile Laborde, *Liberalism's Religion*, Harvard University Press, 2017, p. 16.
- ²¹ Nathan O. Hatch, *the Democratization of American Christianity*, Yale University, 1989, pp. 14-15.
- ²² שם, עמ' 34-35.
- ²³ ראו: הרב אליעזר מלמד, פתיחה לכרכים 'כשרות' ו'סוכות' מסדרת פניני הלכה.
- ²⁴ Bruce Lincoln, *Authority: Construction and Corrosion*, Chicago: University of Chicago Press, 1994, p. 54.
- ²⁵ Samuel P. Huntington, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press, 1991.
- ²⁶ עלי זלצברגר, ['על תאוריה של מוסר, תאוריה פוליטית והויכוח על מעמדו וכוחו של בית המשפט העליון בישראל'](#).
- ²⁷ ראו לדוגמה: הרב נחום אליעזר רבינוביץ', [מסילות בלבבם](#), מעלה אדומים תשע"ה, עמ' 292-293. בצורה דומה כתב על כך גם פרופ' דניאל אלעזר.
- ²⁸ מרכז טאוב, ['דפוסי הפריץ יוצאי הדופן בישראל'](#), דצמבר 2018.
- ²⁹ 'הוא ממשיך לעלות אף שההוצאות על בריאות וחינוך נמצאות במגמת עלייה והיחס בין הוצאות המחיה לשכר עלה אל מעל לממוצע ה-OECD, ולמרות העובדה שביחס לעלויות המחיה, הסובסידיות לעידוד ילודה בישראל (כגון קצבאות ילדים) נדיבות פחות בהשוואה למדינות אירופיות רבות'. שם, עמ' 26.
- ³⁰ המקרה של הרב ברוך גוהיי, חרדי בן העדה האתיופית, ששובץ במקום ריאלי ברשימת ש"ס לכנסת ה-22, ובעקבות שורת התבטאויות מעין אלו הוכרח לפרוש מתפקידו - ראו להתבוננות נוספת.
- ³¹ ראו, לדוגמה: הרב שלום ארוש, ['תפסיק להתבלבל'](#), 10/2/2022: 'אתה יודע מה המצב של עם ישראל? [...] איך אתה לא מרחם על עם ישראל? אתם לא יודעים כמה דברים נעשים בעולם, כמה דברים מאז שיש את העניין של אהבת ישראל, אתם לא מבינים [...] שעה של אהבת ישראל ממשיך אהבה לעולם, לא להתעצל בזה, אין שום דבר שיכול לעשות טוב יותר לחיים שלך יותר משתפלל על אהבת ישראל, במסירות נפש'.